

UNIVERZITA PARDUBICE

FAKULTA FILOZOFICKÁ

Singerův princip rovného zvažování zájmů a etika stravování

Klára Pekárková

Bakalářská práce

2018

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2015/2016

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE
(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Klára Pekárková**
Osobní číslo: **H15223**
Studijní program: **B6101 Filozofie**
Studijní obor: **Filozofie**
Název tématu: **SINGERŮV PRINCIP ROVNÉHO ZVAŽOVÁNÍ ZÁJMŮ
A ETIKA STRAVOVÁNÍ**
Zadávající katedra: **Katedra filosofie**

Zásady pro vypracování:

Předmětem bakalářské práce bude zodpovědět etickou otázku, zda má zvíře právo na morální status, a to z pohledu etika Petera Singera. Jeho myšlenky budou konfrontovány s myšlenkami jeho kolegů Cory Diamond a Bernarda Williamse. Druhá část práce se bude zabývat otázkou, jaké etické důsledky plynou ze Singerovy teze pro naše stravovací návyky.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

PRIMÁRNÍ LITERATURA:

SINGER, Peter, Osvobození zvířat, přel. Gabajová Z. a Janík Z., nakladatelství Práh, Praha 2001, ISBN 80-7252-042-3

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA:

KOHÁK, Erazim, Zelená svatozář, nakladatelství Slon, Praha 2000, ISBN 80-85850-86-9

MŮLEROVÁ, Hana, ČERNÝ, David, DOLEŽAL, Adam a kol., Kapitoly

o právech zvířat, nakladatelství Academia, Praha 2016, ISBN 978-80-200-2601-9

MILLIGAN, Tony, Animal Ethics: The Basics, Routledge, New York 2015, ISBN 978-0-415-73935-1

CAMPBELL Ph.D., T. Colin, CAMPBELL, M. Thomas, Čínská studie, přel. doc. PharmDr. Rudolf Ph.D. E., Svitání, Jihlava 2010, ISBN 978-80-86601-09-0

DIAMOND, Cora, Eating Meat and Eating People

WILLIAMS, Bernard, The Human Prejudice

PACOVSKÁ, Kamila, Etický význam pojmu lidství

Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Kamila Pacovská, Ph.D.

Katedra filosofie

Datum zadání bakalářské práce:

1. května 2016

Termín odevzdání bakalářské práce:

30. června 2017

prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc.
děkan

Mgr. Tomáš Hejduk, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2016

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47 zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 9/2012, bude práce zveřejněna v Univerzitní knihovně a prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích, dne 28. 11. 2018

Klára Pekárková

Poděkování:

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí mé bakalářské práce Mgr. Kamile Pacovské, Ph.D. za ohromnou trpělivost, shovívavost, ochotu a cenné rady při mém zpracovávání.

NÁZEV

Singerův princip rovného zvažování zájmů a etika stravování

ANOTACE

Bakalářská práce se bude zabývat problematikou ustanovení morálního statusu zvířat. Bude se snažit ukázat rozdílné pohledy na zvíře jako živou bytost a zjistit, zda je možné či dokonce nutné přiřadit zvířeti morální status. Stěžejní literaturou v této práci bude dílo *Osvobození zvířat* utilitaristického filosofa Petera Singera. Ten u problematiky morálního statusu zvířat odsuzuje především druhovou nadřazenost a jako nejpodstatnější pro připsání morálního statusu zvířatům považuje schopnost cítit bolest. Své argumenty staví na principu rovného zvažování zájmů. V důsledku Singerova postoje ke zvířatům bude druhá část zvažovat stravovací alternativy (vegetariánství, veganství) jako etický postoj.

KLÍČOVÁ SLOVA

Peter Singer, morální status zvířat, speciesismus, schopnost trpět, vegetariánství, veganství, princip rovného zvažování zájmů

TITLE

Singer's Principle of Equal Consideration of Interests and the Ethics of Eating

ANNOTATION

The bachelor thesis considers the moral status of animals. It shows different views of the animal as a living being and inquires whether it is possible or even necessary to assign moral status to animals. The main source is Peter Singer's work on the liberation of the animals. Considering the moral status of animals, he condemns speciesism and claims that the capacity to feel pain is decisive for granting animals the moral status. He grounds his arguments on the principle of equal consideration of interests. As a result of Singer's attitude towards animals, the second part will consider eating alternatives (vegetarianism, veganism) as an ethical attitude.

KEY WORDS

Peter Singer, the moral status of animals, speciesism, the capacity to suffer, vegetarianism, veganism

Obsah

Úvod.....	12
1 Kapitola první: Singer a princip rovnosti.....	14
1.1 Princip rovného zvažování zájmů	14
1.2 Speciesismus	15
1.3 Rovnost	19
1.4 Schopnost trpět	21
2 Kapitola druhá: Etika stravování.....	25
2.1 Velkochovy.....	25
2.2 Vegetariánství a veganství	29
2.3 Zdraví	31
Závěr	33
Bibliografie	35

Úvod

Uvykli jsme si dělit živé bytosti na dvě kategorie s odlišným morálním statutem. V jedné se nachází člověk a mezilidské vztahy jsou podřizovány etickým hodnotám; např. v současné lidské společnosti není tolerován kanibalismus, rasismus, sexismus apod. V druhé kategorii nalezneme všechny zbylé bytosti jakkoliv odlišné od lidského druhu. V etice pro tento druh přístupu nalezneme označení *speciesismus* (česky někdy překládáno také jako „druhismus“ či „druhovná nadřazenost“). Vztahy mezi člověkem a zvířetem mají jedno jediné pravidlo; zvíře je člověku podřizováno, protože nemá rozum, není schopno jednat mimo své pudy nebo vědomě neprožívá emoce. Je však otázkou, zda je z těchto důvodů člověk oprávněn činit „podřazeným“ tvorům bezpráví.

Právě bezpráví se z etického hlediska totiž dopouštíme i v případě, že některé bytosti odepřeme morální status, který mu dle jistých kritérií náleží. Důvodů, proč někomu morální status přiřadit a jinému nikoli je mnoho. A stejně tak je i mnoho odlišných názorů na tuto problematiku. Náleží tedy zvířatům morální status?

Co lze chápat pod pojmem morální status? Jedna z mnoha možných definic říká, že tento pojem znamená být entitou, k níž má její okolí etické závazky a s níž nelze zacházet svévolně.¹ Přiřazením morálního statusu jedinci tedy přislibujeme, že budeme respektovat jeho potřeby a zájmy, které mají morální váhu a poskytneme jedinci odpovídající podmínky pro život (bude-li to v našich silách) aniž bychom z toho měli nějaké výhody.

Když se ohlédneme do historie, zjistíme, že lidé velmi často pochybovali o morálním statusu příslušníků vlastního druhu ve svém okolí a to především, pokud se něčím odlišovali. Byly, a občas ještě stále jsou aktuální otázky ohledně rovnosti člověka k člověku na základě mnoha kritérií. Například, není to tak dlouho, co jsme se my, Evropané stavěli na samý vrchol v hierarchickém žebříčku a lidé s odlišnou barvou pleti pro nás neznamenalí lidi nám rovné, jelikož jsme si namlouvali, že neměli adekvátní inteligenci, hodnoty a způsoby, ba ani dostatečnou schopnost cítit, evropským lidem jistě vlastní, a tak neměli na plný morální status nárok. Dnes již víme, že takový postoj byl nesprávný a obecně se uvádí, že inteligence, životní hodnoty, charakter i způsob chování jsou do značné míry ovlivnitelné prostředím, ve kterém vyrůstáme. A proto nelze podle těchto kritérií soudit jednotlivé rasy, národy či pohlaví.²

Co nás ale přimělo nedělat z odlišných etnických skupin otroky podřizované „bělochům“ apod.? Co kromě rozsáhlých protestů přesvědčilo civilizovanou společnost o rovnosti všech lidí? Nebyly to schopnosti, jako cítit emoce, bolest či vnímat čas a prostor? Tyto schopnosti jsou nepopíratelně všem lidským bytostem společné, a tak vyvrací tvrzení, že všichni lidé si nejsou rovni. Jsou však tyto schopnosti skutečně všechny jen lidské? A i kdyby ano, jsou všechny tyto

¹ MÜLLEROVÁ, Hana, STEJSKAL, Vojtěch, *Ochrana zvířat v právu*, ACADEMIA, Praha 2013, s. 134

² Rovnost statusu u Singera si podrobněji rozvedeme v podkapitole 2.2 *Speciesismus a rovnost*

schopnosti podmínkou pro přiřazení morálního statusu? Zastánce speciesismu by jistě odpověděl na obě z otázek „ano“, ale co když tomu tak není?

Na základě zkušenosti z běžného života je nám známo, že šlápne-li kočce na ocas, vyjekne – tedy cítí bolest. Necháme-li psa dlouho o samotě, kňučí – tedy cítí smutek. Povedeme-li krávu na jatka nebo jakékoliv neznámé místo, bude nervózní a bude se snažit utéct – tedy cítí strach. Vyvedeme-li koně z boxu na pastvinu, bude běhat a dovádět – tedy cítí radost atd. A co případy, kdy se matka jednoho živočišného druhu ujme mláděte zcela odlišného, včetně lidských potomků (viz. Případy tzv. vlčích dětí). Není to jistý projev soucitu a laskavosti? Z toho, dle mého, lze vyvodit, že i zvířata mají s námi lidmi něco společného – cítí. A jestliže byl cit jedním z kritérií pro zrovnoprávnění žen či osob s rozličnou barvou pleti, není to i dobrý důvod k určité rovnoprávnosti mezi lidmi a zvířaty?

Tyto námitky se někomu mohou jevit jako příliš abstraktní a zaujaté, ale předpokládám, že stejně tak se například ještě v 19. století, kdy přišla na svět první feministická vlna, jevila jako naivní a nemožná i tvrzení, že žena má nárok na stejná práva jako muž nebo že muž tmavé pleti by někdy mohl mít svobodnou vůli.

Na otázky, které zde vyvstaly – co je kritériem morálního statusu a zda ho lze přiřadit i příslušníkům jiného živočišného druhu a proč - budeme hledat odpovědi především u australského etika Petera Singera, neboť odstartoval vlnu hnutí za práva zvířat a svým dílem i působením značně rozvinul a podpořil praktickou etiku.³ Z tohoto důvodu bude první kapitola věnována právě Singerovi a jeho postoji k morálnímu statusu zvířat. Zaměříme se především na princip rovného zvažování zájmů a jeho definici pojmů schopnost trpět, speciesismus a rovnost.

V druhé kapitole se budeme věnovat otázkám etiky stravování v návaznosti na Singerovy myšlenky. Zjistíme, zda je vhodné či dokonce nutné z etického hlediska omezit své stravovací návyky a jaký by mohla mít taková změna vliv na naše zdraví.

³MÜLLEROVÁ, Hana, STEJSKAL, Vojtěch, *Ochrana zvířat v právu*, s. 143

1 Kapitola první: Singer a princip rovnosti

Peter Singer je australský utilitaristický etik a filosof. Utilitarismus spadá pod konsekvencialistickou etiku, která říká, že při hodnocení správnosti lidského konání jsou fundamentální jen důsledky onoho činu. To tedy znamená, že Singerův etický postoj se odvíjí od toho, k jakým důsledkům lidské činy v praxi vedou. Jako utilitarista hledá v problematice východisko přínosné pro všechny strany s co nejvyšší mírou omezení utrpení na všech stranách. Svou etiku nazývá „praktická“ etika, která je podle něho aplikovatelná na aktuální etické problémy každodenního života⁴.

Díky svému utilitaristickému pohledu na věc si získal mnoho příznivců a obdivovatelů, ale i mnoho kritiků a oponentů. Singerův radikální, striktní a otevřený postoj ke zvířatům a lidskému jednání vůči nim spustil ve druhé polovině 20. století vlnu diskusí a zakládání aktivistických organizací. Na základě jeho úspěšné knihy plné přesvědčivých argumentů *Osvobození zvířat se*, jak již bylo řečeno, značně rozšířilo hnutí za práva zvířat. Dalo by se říci, že tato kniha vytvořila z práv zvířat v roce 1975, kdy vyšlo první vydání, takřka fenomén, „boom“, který otevřel oči americkým občanům a později i celému světu. I přesto, že druhé přepracované vydání vyšlo v roce 1990 a hovoří především o situaci na území Spojených států amerických a doba se po dvaceti osmi letech podstatně změnila, je toto téma stále aktuální a morální status zvířat nelze považovat za uzavřenou kapitolu. Ba naopak, dnes více než kdy jindy představuje živočišný průmysl globální etický i ekologický problém svým neustále se zvyšujícím počtem produkce, a to v podmínkách, které mají za co nejvyšší vklad vyprodukovat co nejvyšší zisk.

Co tak přesvědčivého a převratného se skrývá v Singerově pohledu na živočišné druhy odlišné od lidského druhu, že jeho kniha přispěla ke vzniku mnoha hnutí za práva zvířat po celém světě?

Jeho nejpřesvědčivější argumenty stojí na etickém principu rovného zvažování zájmů. Abychom Singerův princip rovného zvažování zájmů zcela pochopili, je třeba si rozebrat následující pojmy tak, jak je vidí Singer; speciesismus, rovnost, schopnost trpět. Výše zmíněným principem a třemi pojmy se budeme zabývat v následujících čtyřech podkapitolách.

1.1 Princip rovného zvažování zájmů

O principu rovného zvažování zájmů se budu v celé své práci, a především v této kapitole, často zmiňovat.

⁴ SINGER, Peter, *Practical Ethics*, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, Cambridge 2011, s. 1

Jak jsme již zmínili, druh utilitarismu, který Singer prosazuje, je založen na principu rovného zvažování zájmů neboli Principle of Equal Consideration of Interests, který spočívá v tom, „[...] že našim mravním úvahám přikládáme stejnou váhu, pokud jde o stejné zájmy těch, jichž se naše jednání dotýká.“⁵ V principu rovného zvažování zájmů jde tedy o to, aby zájmy každé bytosti měli stejnou váhu ve chvíli, kdy je zvažujeme (-ve smyslu bereme v úvahu).

Nicméně slovo „consideration“ je velmi problematické přeložit do českého jazyka tak, aby si zachovalo svůj plný původní význam. O to pečlivěji si musíme tento princip vysvětlit.

Princip rovného zvažování zájmů Singer považuje za základní princip rovnosti. Říká, že „Podstatou principu rovného zvažování je to, že v našich morálních úvahách dáváme stejnou váhu stejným zájmům všech, kteří jsou ovlivňováni našimi činy.“⁶ To v praxi znamená, že pokud se budeme rozhodovat, zda zabít krávu, abychom si pochutnali na steaku nebo ne, musíme brát ohledy na to, kolik kráva ztratí a my získáme. Zvážíme-li onen zájem krávy nezemřít a zájem člověka pochutnat si na steaku, dojdeme logicky k závěru, že kráva ztratí o mnoho víc než my. Navíc my svou chuť na maso ukojíme jen dočasně. To z celého aktu zabití pro gastronomii činí značný nepoměr mezi zájmy těchto dvou stran. Bude tak lepší tento akt nerealizovat. Alespoň podle Singerova etického principu rovného zvažování zájmů.

Zájem je zájem, a ať už je kohokoliv, pokud přijmeme princip rovného zvažování zájmů, nebude nám záležet na tom, čím ten zájem je. Jednoduše jej vezmeme v úvahu. Bez nároku na to, aby měl daný jedinec, jehož zájmy jsou zvažovány, nějaké specifické vlastnosti a inteligenci. Až na charakteristiku „mít zájmy“. Samozřejmě se zájmu mohou podle inteligence či nějakých vlastností lišit. Ale při zvažování je podstatné jen to, zda tím, že upřednostníme zájem A, neporušíme zájem B. Navíc, jak uvádí Singer, i lidé mají důležité zájmy, které nejsou založené na inteligenci; nepociťovat bolest, potřeba jídla a přístřeší, milovat a pečovat o své děti, být svobodní, mít přátelské a milostné vztahy apod. Pokud bychom takové zájmy někomu nedovolili uspokojovat na základě požadavku inteligence, bylo by jedinci odepřeno uspokojení základních životních potřeb.⁷ A víme, že by se nejednalo jen o příslušníky jiného druhu, ale i o náš vlastní, jako např. novorozenci.

1.2 Speciesismus

Stejně jako sexismus, rasismus či třeba ageismus je i speciesismus určitým druhem diskriminace. Pro nadřazenost mezi druhy zavádí Singer pojem *speciesismus* neboli *druhá nadřazenost*, neboť se jedná o povyšování jednoho druhu nad ostatní a zvýhodňování a

⁵ ANZENBACHER, Arno, *Úvod do etiky*, přel. K. Šprunk, ZVON, Praha 1994, s. 38

⁶ SINGER, Peter, *Practical Ethics*, s. 20

⁷ SINGER, Peter, *Practical Ethics*, s. 21 - 22

zohledňování svého druhu na úkor druhů ostatních.⁸ Jde tak o postoj, který nám umožňuje chovat se k ostatním druhům bezohledně, aniž bychom měli nějaké výčitky.

Na základě vědeckých publikací, příslušných časopisů a výpovědí osob (ať už vědců či farmářů) pověřených těmito činy uvádí Singer v *Osvobození zvířat* různé případy nemorálního a často zbytečného zacházení s živými tvory, které je založeno na principu speciesismu. Tím se snaží podpořit své argumenty uvedené v první kapitole, která nastiňuje z jeho pohledu neetický a negativní dopad speciesismu na faunu v běžném životě. Popis jednotlivých případů je natolik barvitý a přesvědčivý, že se nelze podívat vlně kontroverzí a aktivistů, kterou Singer svým radikálním přístupem rozpoutal.

Pokusy naznačují, že pozornost není směřována na zájmy všech, ale vztahuje se jen k jednomu druhu bez ohledu na to, zda bude ve skutečnosti užitečnost a potřebnost stoprocentní, desetiprocentní nebo nulová. To svědčí o tom, že ostatní živočišné druhy nechápeme jako nám rovné, ale jako méněcenné či podřadné, tj. jsme speciesisty.

V první kapitole *Osvobození zvířat* Singer formuluje základní otázku slovy: „Proč nás etické principy, na nichž spočívá rovnost mezi lidmi, nutí rozšířit naše úvahy také na zvířata“⁹. Problematika morálního statusu zvířat, tedy otázka, zda lze zvíře považovat spíše za bytost hodnou jistých práv či jako jeden z biologických článků lidského životního prostředí je jedním z nejčastějších etických dilemat jednadvacátého století. V praxi obvykle můžeme vidět druhou možnost – zvíře jako komponent životního prostředí.

Speciesismus bude vždy prosazovat potřeby vlastního druhu a upřednostňovat je před potřebami jiných druhů. Člověk jako speciesista bude argumentovat tím, že potřeby krav nejsou důležité, protože kráva nepatří k druhu Homo Sapiens. „Speciesismus tedy chce vytyčovat hranice morální komunity na základě hranic biologického druhu.“¹⁰

Podle Singera morálního principu rovnosti jsou členy morální komunity nejen příslušníci lidského druhu, ale i příslušníci jiných biologických druhů. Z jeho tvrzení lze vyvodit, že je z morálního hlediska neospravedlnitelné, když se člověk povyšuje nad ostatní tvory a klade své potřeby a zájmy nad zájmy ostatních bez ohledu na to, jak důležité skutečně jsou a zda činí někomu jinému utrpení či nikoli. Takový přístup lze nazvat jistým druhem rasismu. Rasismus i sexismus porušují zásady rovnosti mezi lidmi tím, že své vlastní zájmy staví nad zájmy jiných ras či opačného pohlaví. „Stejně tak lidé druhově nadřazení dovolují, aby zájmy příslušníků

⁸ Jak již bylo definováno v úvodu.

⁹ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, přel. Z. Janík, Z. Gabajová, PRÁH, Praha 2001, s. 14

¹⁰ ČERNÝ, David, Morální status zvířat, in *Kapitoly o právech zvířat*, Hana Müllerová a spol., 2016, s. 152

jiných druhů byly podrobeny zájmům jejich vlastního druhu.“¹¹ A je-li člověk odpůrcem rasismu či sexismu, přirozeně by měl být i odpůrcem speciesismu.

Ačkoli se lidské poznatky v průběhu historie změnily, náš postoj, jeho jistá ideologie se příliš nezměnili. „Morální postoje minulosti jsou příliš zakořeněné v našem myšlení a v našich praktikách, než aby mohly být vyvráceny pouhou změnou poznání sebe sama i jiných živočichů.“¹²

Singer říká, že je zapotřebí abychom změnili vlastní podmínky tak, že přestaneme podporovat zneužívání zvířat pro vlastní potřebu.¹³ Je nutný radikální zlom, nikoli slabé namítání a lítost. To tedy znamená, že aby se současný postoj ke zvířatům jako prostředkům k uspokojení lidských potřeb a ekonomického zisku mohl změnit, je třeba odpoutat se od druhové nadřazenosti a uznat zvířatům morální status. David Černý definuje morální status jako něco co je „Užitečným nástrojem pro odlišení bytostí, vůči nimž nějaké (byť i třeba minimální) závazky – jako racionální aktéři – máme, od těch, vůči nimž žádné takové závazky nevznikají, [...]“ a pokud ono zvíře nese jistý morální status „[...] potom jsou naše rozvahy radikálně jiného druhu, neboť do nich vstupuje normativní úvaha určující, zda zamýšlené jednání je morální (správné) či nemorální (nesprávné).“

Nicméně Singer tak úplně nepřiznává morální status všem zvířatům. Aby bylo možné lépe aplikovat princip rovného zvažování zájmů v praxi, zavedl Singer tři kategorie bytostí. Konkrétně *bytosti bez vědomí* – rostliny, neživé věci a zvířata bez ústředního nervového systému, *bytosti s vědomím a cítící* – živočichové s centrální nervovou soustavou a *osoby* – uvědomují si sebe sama jako entitu s minulostí i budoucností.¹⁴ To, že *bytosti bez vědomí* pro Singera nepředstavují jen věci či rostliny, ale i živočichy, kteří nemají centrální nervovou soustavu, znamená, že morální status nemůže být přiřazen absolutně všem živým bytostem. Singer však upozorňuje, že tím, že necítí, si nemůžeme být stoprocentně jisti. Proto (i přesto, že k nim nemáme žádné povinnosti) doporučuje zdržet se zabíjení např. plžů či mlžů, není-li to nutné.¹⁵

Tím se zásadně liší od etiky úcty k životu či buddhismu, podle kterých máme morální povinnost chovat se soucitně a ohleduplně k jakékoliv živé entitě bez ohledu na morální status, protože projev života v kterékoli formě je úctyhodný, bez ohledu na vyspělost a schopnosti jedince. Tím, že Singer apeluje na morální status založený na schopnosti cítit a zároveň ze svých úvah vypouští nejnižší formu života, tvoří zlatý střed mezi Descartovým zvířetem jako

¹¹ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 21

¹² Tamtéž, s. 226

¹³ Tamtéž, s. 227

¹⁴ ANZENBACHER, Arno, *Úvod do etiky*, s. 245

¹⁵ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 183

vyspělým strojem a etikou úcty k životu, v které je nemorální způsobení újmy jakékoli entitě včetně rostlin. I to je možná důvod, proč si jeho *Osvobození zvířat* získalo tolik pozornosti.

Ovšem s tím, že Singer zcela odsoudil speciesismus, se může zdát, že z této problematiky také vyjmul pojem lidství, za což je také kritizován.¹⁶ Singer ho však pouze přeměnil, když na otázku správného užití principu rovného zvažování zájmů odpověděl výše zmíněnou kategorizací tří druhů bytostí. Právě bytost s názvem *osoba* by měla do jisté míry zastoupit pojem lidství. Avšak ne v plném slova smyslu. Za *osoby* lze totiž podle Singera označit i zvířata s vyšší úrovní inteligence, jako například dospělé gorily. Naopak za *osobu* bychom nemohli podle Singerovy definice považovat novorozence či těžce mentálně postižené lidi, protože si nejsou schopni plně uvědomovat své jedinečné Já s minulostí i budoucností. Pojem *osoby* tak podle Singera není výhradně lidský. Je to ale správný přístup?

Bernard Williams se k tématu speciesismu a morálního statusu zvířat vyjadřuje v přednášce *The Human Prejudice*. Říká zde, že ohled na vlastní druh není nic trestuhodného v případě, že pokrok našeho druhu nepovažujeme za významnější než pokrok ostatních druhů. Na příkladu invaze mimozemšťanů ukazuje, že kdyby nás chtěl někdo asimilovat, bránili bychom se se slovy „Braňte lidstvo!“ ne proto, že jsme na něj hrdí, ale protože jsme jeho součástí. Podle principu rovného zvažování zájmů bychom však museli asimilaci přijmout. To je však podle Williamse v rozporu s naším lidstvím.¹⁷

Podle Kamily Pacovské jen Williamsův pojem lidství nestačí na to, aby hrál nějakou roli v etice, protože jeho obsah by musel být bohatší. Dalším problémem jeho argumentu je, že i když podle něj to, že nám záleží na zvířatech, je součástí naší perspektivy a náš postoj k nim můžeme měnit a zlepšovat, nevyjasňuje žádný základ, z kterého bychom mohli naše chování kritizovat. „Je-li eticky důležitá solidarita s „našimi“, loajalita ke skupině, do které patřím, proč bychom se měli snažit být solidární s bytostmi, které do této skupiny nepatří?“¹⁸

Cora Diamond se k Singerově principu rovného zvažování zájmů vyjadřuje v článku *Eating Meat and Eating People*. Singera zde kritizuje především za jeho nedůslednost při určení, kdy je eticky v pořádku někoho usmrtit a kdy nikoli. Namítá, že Singerova podmínka utrpení nám umožňuje, abychom snědli krávu, která zemřela na následky úderu bleskem nebo dokonce člověka, k jehož úmrtí došlo při autonehodě, což samozřejmě neděláme.¹⁹

¹⁶ PACOVSKÁ, Kamila, Etický význam lidství, *Filosofický časopis*, roč. 62, 2014/6, s. 864

¹⁷ WILLIAMS, Bernard, *Philosophy as a Humanistic Discipline*, New Jersey 2006, s. 149 - 150

¹⁸ PACOVSKÁ, Kamila, Etický význam lidství, s. 867

¹⁹ DIAMOND, Cora, *Eating Meat and Eating People*, *Philosophy*, s. 467

Podle Diamondové je třeba zdůraznit, že stejně tak jako se nejí mrtvý člověk, nejí se ani mrtvé zvíře. Mrtvé lidi přitom nejíme nikoli proto, že nám např. nechutnají, ale proto, že toto jednání patří k pojmu lidské bytosti. Proto bychom se od pojmu lidství neměli distancovat tak, jak to udělal Singer. Naopak tak, jako máme základní vztah k člověku (jako někomu nám blízkému) a jeho modifikace (například se k někomu vztahujeme jako k nepříteli), máme podle Diamondové i základní vztah a jeho modifikace ke zvířatům.

Na závěr: pro speciesismus je typická osobní preference. Etika totiž po člověku vyžaduje určité vystoupení ze své komfortní zóny a „obětování se“ pro správnou věc. Lidé si však např. raději dopřejí každodenní dlouhou sprchu i přes to, že vědí, že pitné vody ubývá a mělo by se s ní šetřit, než aby se nějakým způsobem omezili. A argumentují zcela jednoduše: „Já nebudu dělat věci na úkor mého komfortu a kvality života. Ostatní to také nedělají.“ A přesně to je, dle mého, hlavní důvod, proč speciesismus a utrpení v naší společnosti přetrvává.

Již jsme si vyjasnili, co znamená speciesismus a proč jeho přístup není vzhledem ke zvířatům podle Singera eticky správný. Nyní je třeba vysvětlit, proč speciesismus představuje zneužívání rovnosti.

1.3 Rovnost

Chceme-li se vymanit ze speciesismu, musíme nejprve stanovit princip, dle kterého bychom mohli definovat rovnost. Obecně je definice rovnosti, dle mého soudu, dost nejasná. Rovnost mezi lidmi by mohla být založena na stejných schopnostech, na stejných preferencích, na stejných vlastnostech apod. Například dva jedinci, kteří se mohou jeden druhému rovnat díky schopnostem na stejné úrovni nebo díky stejným fyzickým dispozicím. Může ale také znamenat základní matematický vztah, ústavou zaručenou hodnotu aj. Proto je důležité vyjasnit si, co rovnost znamená pro Singera.

Rovnost je podle něho základní etický princip, nikoli pouhé tvrzení či faktický poznatek.²⁰ Rovnost založená na jednom z výše vyjmenovaných principů, tedy na stejných schopnostech, preferencích či inteligenci, je samozřejmě špatná a Singer takové varianty zamítá. Říká, že kdyby rovnost mezi lidmi měla stát na skutečné míře stejnosti, museli bychom od rovnosti mezi lidmi odstoupit.²¹

Podle Singera nemůžeme rovnost odvozovat od žádné sdílené vlastnosti či schopnosti. Podle jakého kritéria tedy Singer posuzuje rovnost mezi zvířaty a lidmi? Mohl by tuto rovnost určit např. podle zájmu být moudrý? Jistě že ne. Pokud bychom měli vycházet ze schopnosti mluvit

²⁰ SINGER, Peter, *Practical Ethics*, s. 21

²¹ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 16

či racionálně uvažovat, nebylo by logicky možné do rovnosti zahrnout ani mnoho příslušníků lidské rasy, a to včetně dětí.

Navíc, u člověka více než u jiného druhu se stává, že se narodí jedinec s mentálním, fyzickým či kombinovaným postižením. Takový člověk, i dospělý, může být na stejné mentální úrovni jako např. pes či opice. Navíc, pokud se dítěti nedopřeje řádná socializace, jeho mentální úroveň zůstane v podobné formě jako zvířecí.

Myslím, že velmi dobrý příklad, který potvrdí toto Singerovo vysvětlení, nalezneme například v učebnicích sociologie, kde je uváděno mnoho případů tzv. vlčích dětí, které byly vychovány zvířaty. Snad nejznámější z nich je případ indických sester Amaly a Kamaly, které byly ve třech a sedmi letech nalezeny v lese mezi smečkou vlků. Mladší z nich zemřela krátce po „odchycení“ na psychickou deprivaci. Ta starší se nikdy nenaučila sociálním návykům. I přesto, že se tyto děti chovají spíše jako zvíře a nesplňují sociální nároky, které se od člověka běžně očekávají, jsou vnímány jako „něco více než jen obyčejná zvířata“. Pravděpodobně by nás v praxi nenapadlo pochybovat o tom, že jsou takové děti lidmi, a kdyby došlo na zvažování zájmů, nejspíš bychom upřednostnili zájmy těchto dětí před zájmy jiných živých tvorů bez příslušnosti k homo sapiens. A to i přesto, že by onen jiný tvor měl zájem s mnohem vyšší váhou (např. netrpět v poměru k zájmu dítěte hrát si), což je ukázkový speciesismus. V případech vlčích dětí lze dle mého soudu kromě speciesismu vyzpozorovat i fakt, že člověk se může zvířeti podobat více než bychom se mohli domnívat. Tím by vedle sdílené schopnosti cítit vznikl další důvod, proč rovnoprávnost rozšířit i na ostatní tvory.

David Černý vysvětluje, že rovnost jako etický princip nehledí na subjekt nesoucí nějaký zájem, ale přímo na zájem jako takový.²² Rovnost podle této definice tak nelze chápat jako prvek určující rovnost mezi dvěma subjekty – např. černoch není roven člověku bílé pleti, protože má jinou barvu pleti. Nebo kráva není rovna člověku, protože nepatří do druhu Homo Sapiens.

Rovnost určují zájmy – např. u případu otrokářství, kdy černoch má ve svém zájmu být svobodný a běloch má ve svém zájmu usnadnit si práci a ušetřit peníze za přiměřeně placené zaměstnance, zájmy obou nemají stejnou hodnotu. Protože běloch a černoch si jsou rovni na základě toho, že mají nějaké zájmy a tato rovnost se neodvívá od toho, zda jsou jejich zájmy stejné, je nutné vzít v potaz váhu obou zájmů a jednat tak, aby zájem jednoho nijak zásadně neomezoval zájem druhého. Pokud se tedy budeme rozhodovat, zda je otrokářství správné podle principu rovného zvažování zájmů, dojdeme k závěru, že svoboda má větší váhu než šetření peněz či práce, a proto je otrokářství není správné. Taktéž i např. kráva má v zájmu netrpět. Už jen to, že má nějaké zájmy, ji činí rovnou člověku. Pokud tedy lidský zájem

²² ČERNÝ, David, Morální status zvířat, s. 150

pochutnat si na mase značně negativně omezí zájem krávy netrpět, bude lepší si maso odepřít. V etice se tedy jedná o princip rovného zvažování zájmů.

Singer však nepopírá tezi, že člověk se od ostatních tvorů zásadně liší.²³ Samozřejmě, člověk má jiný způsob komunikace, má intelekt, který převyšuje ostatní tvory, je schopen používat i ty nejsložitější nebo nejpreciznější nástroje apod. Ale není jediným tvorem, který má nějaké zájmy. A proto musí být respektovány zájmy všech a jejich rovnost musí být posuzována podle principu rovného zvažování zájmů.

Tento „Základní princip rovnosti nevyžaduje stejný, nebo dokonce identický, přístup, vyžaduje stejné chápání. Stejně chápání různých bytostí může vést k různým přístupům a různým právům.“²⁴ To znamená, že pokud dojdeme k závěru, že zvíře je rovno člověku, neznamená to, že má identická práva, která není schopno uplatnit (např. právo volit). Jestliže v psím zájmu není potřeba jít volit a ani toho není schopen, je nesmysl uvažovat o tom, zda by měl mít právo volit. Stejně jako uvažovat o tom, zda by muž měl mít právo na potrat.²⁵ Bude mu však uznáno základní právo, které podporuje jeho skutečné zájmy.

Pokud bychom tedy podle Singera chtěli rovnost posuzovat podle mentálních schopností, dítě by se rovnalo zvířeti, ale nerovnálo by se dospělému člověku a nemělo by tak nárok na morální status. Pokud však budeme posuzovat jejich rovnost podle toho, že mají zájmy, a shodneme se na tom, že zájmy mají jak děti a dospělí lidé, taky i zvířata, bude to znamenat, že jsou si všichni rovni. Jak se ale ujistíme, že má někdo skutečně nějaké zájmy? To je podle Singera možné posoudit nikoli podle schopnosti racionálně uvažovat, mluvit či třeba vědomě sama sebe reflektovat, ale podle schopnosti mnohem prvotnější; schopnosti cítit bolest.

Singer neříká, že by zvíře mohlo cítit (emoce) stejným způsobem jako člověk (tak, jak jsem uvedla v úvodu). Aby však mohlo být považováno za bytost s jistým morálním statutem, nepotřebuje disponovat složitými schopnostmi. Stačí, má-li nějaké zájmy. Konkrétně musí mít minimálně zájem netrpět. Pojďme si tedy tuto schopnost trpět trochu rozvést.

1.4 Schopnost trpět

První, kdo označil nadvládu člověka spíše než legitimní za tyranii byl podle Singera Jeremy Bentham, který v době, kdy Kant popírá, že bychom mohli mít ke zvířatům nějaké povinnosti,

²³SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 16

²⁴ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 15

²⁵SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 18

protože si sama sebe nejsou vědoma, odpovídá „Otázkou není – Mohou *myslet*? – nebo – Umějí *mluvit*? – ale – Mohou *trpět*?“²⁶

Jak Singer uvádí, princip života není možné stanovit jako kritérium rovnosti. Nutilo by nás to totiž zahrnout do našeho zvažování všechny živé organismy, tedy i rostliny. Proto musí být tímto principem zvažování zájmů.²⁷ To, že bytost vykazuje známky života, nám tak ještě neříká, že má jedinec nějaké zájmy. Až schopnost trpět podle Singera stačí na to, abychom určili, zda má bytost nějaké zájmy a tedy, zda má smysl brát v úvahu morální status dané bytosti. Tedy bytost bude mít při nejmenším zájem netrpět.

Jeho stěžejní argument je, že zvířata na rozdíl od rostlin či věcí disponují (i když možná jen malým) vědomím, jehož projevem je schopnost cítit bolest, kterou jako nadřazená rasa u ostatních tvorů často přehlízíme. Tuto schopnost považuje za jedno z hlavních kritérií pro přiřazení morálního statusu na základě principu rovného zvažování zájmů. Poukazuje na to, že snaha „osvobodit“ zvířata se může zdát absurdní až směšná, nicméně podobně jistě působilo feministické *Ospravedlnění ženských práv* Mary Wollstonecraftové. Skrze citlivé morální problémy řešené v historii člověka, jako práva žen a otroctví poukazuje na podobnost těchto etických otázek s otázkou morálního statusu zvířat. A pokud i zvíře cítí bolest, znamená to, že má nějaké zájmy (přínejmenším zájem netrpět) a měl by se tak tento morální status rozšířit i na něj. Tak, jako byla kdysi k pokroku lidstva nutná rovnost všech lidských ras a později i rovnost mužů a žen, je podle něj nyní zapotřebí rovnost člověka a zvířete.

Jak ale podle Singera poznáme, že někdo trpí a má zájem netrpět? Speciesista by mohl namítnout, že to, že někdo trpí, poznáme především díky verbálnímu sdělení, a proto můžeme ověřit, že zvíře skutečně cítí. Člověk ale zapomíná, že novorozeně nemluví a přesto předpokládá, že bolest cítí, protože ji projevuje.²⁸ Schopnost trpět tedy poznáme I například podle snahy utéct před nebezpečím, uhýbání, kňučení, pískání, vřískání, pláče a podobných hlasových projevů, z výrazu tváře a v některých případech i podle slz (u lidí, dále nejčastěji u slonů, psů, krav), které byly ještě nedávno považovány za výhradně lidské. Uznáme-li, že zvíře není jen složitý stroj, jak tvrdil Descartes, uznáme i to, že díky těmto projevům má schopnost cítit bolest, a tak má i ve svém zájmu netrpět.

Zde by mohl oponent namítnout: „Co když rostliny také trpí?“ Na to Singer odpovídá: „Tato námitka je slabá fakticky i logicky. Neexistuje žádný spolehlivý důkaz toho, že rostliny mohou cítit potěšení nebo bolest.“²⁹ Dodává, že většinou oponentovi ani nejde o samotné zájmy rostlin. Pouze hledá způsob, jak zůstat ve své komfortní zóně a dokázat, že kdybychom neměli

²⁶SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 218

²⁷ SINGER, Peter, *Practical Ethics*, s. 276 - 280

²⁸ SINGER, Peter, *Practical Ethics*, s. 69

²⁹SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 247

činit bolest své potravě, nemohli bychom nic jíst, tudíž nemá smysl se touto problematikou vůbec zabývat.

Schopnost utrpení je velmi důležitým identifikátorem při posouzení příslušnosti morálního statusu, a to zejména proto, že pokud by stěžejní byla inteligence, schopnost se o sebe postarat či uvědomit si své bytí, měl by na morální status mnohem vyšší nárok (jak Singer upozorňuje) pes, šimpanz nebo vepř než novorozené dítě či silně mentálně zaostalá osoba.

Dále při určení, zda zvíře trpí, a následném určení míry utrpení není bolest závislá na intenzitě či prahu bolesti. Podstatná je bolest sama o sobě. Singer tak zastává názor, že argument, že zvíře netrpí stejně jako člověk, protože nedokáže trpět vědomím (například že za týden zemře) je pravdivý. Ani nepopírá, že třeba kůň může mít práh bolestivosti jiný nežli člověk. Ale to člověka neopravňuje k tomu, aby zvíře trýznil chovem ve stísněných klecích a dovolil, aby trpělo bolestí.³⁰ Protože rozhodující je, že je daný tvor vůbec nějakého pocítění bolesti schopen. Vzhledem k schopnosti cítit bolest tedy připadá zvířatům nárok na morální status.

Jak by tedy vypadalo posouzení rovnosti podle principu rovného zvažování zájmů za předpokladu, že zvíře cítí bolest? Např. Kdybychom se měli rozhodnout, čím život zachránit v případě, že jsme schopni poskytnout záchranu jen jednomu ze dvou bytostí?

Podle Singera není tak problematické určit čím život zachránit jako komu přednostně zmírnit utrpení. „Není despotické myslet si, že život tvora schopného uvědomovat si sebe sama, abstraktně myslet, plánovat si svou budoucnost nebo komunikovat atd. je cennější než život tvora, který toho schopen není. [...] Kdybychom si měli vybrat, zda chránit život normálního nebo mentálně postiženého člověka, pravděpodobně bychom se rozhodli pro záchranu člověka normálního. Kdybychom však měli volit mezi zmírněním bolesti u člověka normálního a mentálně postiženého v případě, že byli oba bolestivě, leč povrchově zraněni a měli bychom sedativum jen pro jednoho, není už tak jasné, jak bychom se měli rozhodnout.“³¹ A právě tato nejistota staví do jedné roviny živočichy různých druhů, zdravé lidi, děti i mentálně silně zaostalé osoby.

Pokud máme povinnost respektovat zájmy zvířat, je na základě Singerova utilitaristického postoje nepřijatelné, aby člověk na zvířeti nelidským způsobem prováděl testy, na nichž zcela nezávisí osud lidstva. Inovace, které vyžadují testy, jsou však orientovány spíše ke komerčním ziskům než k terapeutickým potřebám.³² Vidina zisku a kariérního růstu bohužel stojí za většinou prováděných pokusů. Vědecké testy na zvířatech se často hájí tím, že zvířata nejsou

³⁰ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 22

³¹ Tamtéž, s. 32

³² Tamtéž, s. 61

jako lidé. Zde nastává u vědců dilema: „[...] buď zvířata nejsou jako my, a nemá tedy smysl na nich provádět pokusy; nebo zvířata jsou jako my, a neměli bychom na nich tedy dělat pokusy, které by byly naprosto nepřijatelné, pokud by jimi měl projít jeden z nás.“³³ Singer tak tvrdí, že pokud by testy či zabití jednoho člověka zachránili zbytek populace, nejednalo by se o nemorální čin. ³⁴ To proto, že ačkoli běžně je život člověka velmi cenný, ve výjimečných případech, kdy by došlo k science fiction situaci, že na životě jednoho člověka vy závisely životy celé populace, má zájem přežít jedno člověka nižší hodnotu než tentýž zájem celé populace.

³³ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 62

³⁴ Tamtéž, s. 62

2 Kapitola druhá: Etika stravování

Pokud mají zvířata na základě Singerova principu rovného zvažování zájmů morální status, znamená to, že bychom se měli zamyslet i nad tím, co máme na talíři? Je podle Singera etické jíst maso ze zvířat, kterým nebylo působeno utrpení? Kam vedou Singerovy argumenty, když se zamyslíme nad našimi stravovacími návyky, k vegetariánství či veganství? A jaký dopad bude mít omezení živočišné stravy na naše zdraví i životní prostředí?

Zodpovězení těchto i dalších otázek bude hlavním cílem této kapitoly. Představíme si problém velkochovů a jejich vliv na životní prostředí. Vysvětlíme si pojmy vegetariánství a veganství a to, jak se k nim Singer vyjadřuje. Nakonec budeme pátrat po přínosech živočišné a rostlinné stravy.

2.1 Velkochovy

Singer usiluje o plošné zrušení velkochovů. Ve velkochovech je totiž podle něj páčáno nejvíce utrpení³⁵. Singer upozorňuje na to, že aby výrobci masa co nejvíce ušetřili, chovají zvířata ve velkých počtech v nepřiměřeně velkém prostoru většinou bez denního světla. Zvířata jsou díky stísněnosti frustrována a trpí nejrůznějšími bolestmi od úrazů způsobených malým prostorem až po bolesti kostí způsobené růstovými hormony (používáno především u drůbeže), kdy se tělo zvířete stane těžším, než jsou jeho kosti schopné unést. Vzhledem k frustraci a bolesti se zvířata často stávají agresivními a chovají se asociálně. Proto se začala ve velkochovech mláďatům provádět různá opatření. Například kuřatům se bez podání anestetik uštipují zobáky, a to i přes to, že jsou v nich četná nervová zakončení. Zvíře tak musí pociťovat nepředstavitelnou bolest již od narození. Protože jsou zvířata ve velkochovech chována v těsné blízkosti jeden druhému, hrozí riziko rychlého šíření nemocí. Proto jsou zvířatům preventivně podávána antibiotika. To ohrožuje i veřejné zdraví, protože neustálým podáváním antibiotik se některé bakterie stávají rezistentními a tím se vytvoří a následně šíří patogeny.³⁶

Neadekvátním životním podmínkám však nemusí čelit jen zvířata určená pro masný průmysl. I zvířata jako např. dojně krávy či nosné slepice žijí v prostředí často jen tak tak slučitelné se životem. Malí kohoutci ve slepičárnách mají tu smůlu (nebo štěstí?), že nemají šanci na život. V mnohých „továrnách na vajíčka“ je na páse vytřídí jako odpadky často dříve, než stačí pořádně rozlepit oči. A jako odpadků se jich i zbavují. Buďto jsou vhazováni do pytlů, kde se

³⁵ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, kapitola 3, *Na velkofarmě*.

³⁶ DOGGETT, Tyler, „Moral Vegetarianism“, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2018 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/vegetarianism/>>, podkapitola 2.1

během třídění udusí pod tíhou těch navrchu, nebo jsou zaživa rozdrceni v drtičce. Slepice nemají o moc lepší osud. Žijí uzavřené v klecích, kde v některých případech ani neroztáhnou křídla. Na bydlu prosedí celý život bez možnosti pohybu či spatření denního světla. A ani dojnice to nemají nijak jednoduché a příjemné. Když si projdou citovou deprivací po odebrání mláďat, musí trpět úzké boxy, kde si často nemohou ani lehnout. Dojné přísavky musí snášet celé dny a tak často trpí bolestmi.³⁷

Jak můžeme vidět, utrpení je v halách velkochovů hojně rozšířeno. Toto masové utrpení je tak hlavním praktickým argumentem pro vegetariánství a veganství, máme-li jednat podle principu rovného zvažování zájmů. Proto jsou pro Singera velkochovy klíčovým problémem.

Speciesismus, v jehož duchu byly velkochovy zaváděny, Singer vidí jako zásadní překážku v lidském přístupu ke zvířatům. Aby se něco změnilo, je podle něj třeba začít u sebe. Měli bychom se chovat tak, abychom se nespoluúčastnili na jejich utrpení. Ovšem druhová nadřazenost je v nás podle něj často natolik zakořeněna, že ačkoli hájíme práva zvířat, nedokážeme se plně odpoutat od produktů jejich utrpení (kožené boty, maso, vejce, vlna, hedvábí apod.). Tím mimo jiné dáváme prostor našim protivníkům, aby nás obvinili z nedůslednosti.³⁸

Protože jsme v druhové nadřazenosti vychováváni – od malička je nám v dětských knížkách vštěpováno, že zvířata žijí pokojný šťastný život a s radostí nám dávají mléko, vejce i maso, abychom my, lidé měli co jíst apod. - nemusí se nám zdát speciesismus jako neetický přístup a představa vyčlenění masa z našeho jídelníčku nám může přinášet mnohé obavy i otázky. Singer se proto snaží vyvrátit pochyby, které běžně lidé o alternativách lidské stravy mají. Vysvětluje, proč je změna stravy zásadním krokem k ochraně zvířat.

Tím, že přestaneme jíst maso, oprošťujeme sebe sama od podílení se na krutosti. Singer předpokládá, že člověk se nechce podílet na žádné krutosti. Nicméně přesto se většina z nás na krutosti podílí. Tvrdí, že není velký rozdíl, zda se na krutosti podílíme aktivně či pasivně. Nemusíme být řezníkem, experimentálním vědcem apod. Nemusíme ani mít v úmyslu nechat někoho trpět. Přesto si málo kdy uvědomujeme, že už jen tím, že jdeme do supermarketu a koupíme si např. salám či šunku, podporujeme ve většině případu velkochovy a s nimi spojené utrpení daných zvířat, která žijí v nepříjemných podmínkách. Abychom skutečně žili s čistým svědomím, že se nijak nepodílíme na krutostech páchaných na zvířatech, na našich „chlupatých bližních“, jak jim říká Erazim Kohák ve své knize *Zelená svatozář*, musíme změnit náš způsob života.

Člověk, kterému není příjemná představa utýrané mrtvolky na talíři a nesouhlasí se zabíjením živých bytostí pro gurmánský požitek, pravděpodobně nebude nijak proti, když mu sdělíme, že nejúčinnější cesta, jak tento nemorální přístup ke zvířatům omezit je odepřít si část stravy,

³⁷ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, kapitola 3

³⁸ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 243

kteřá je v našem běžném jídelníčku zdánlivě nenahraditelnou součástí a velmi vítanou pochutinou. Co ale lidé, kteří sice považují způsobování utrpení zvířatům za špatné, ale jejich zabíjení jim přijde přirozené a adekvátní v případě, že žila šťastně? Je jejich přístup ke konzumaci masa eticky správný?

Při otázce, zda je správné zabít zvíře či nikoli v případě, že by netrpělo, Singer odkazuje na svou kategorizaci osob. Říká, že v tomto ohledu nezáleží, zda je daný tvor lidská bytost či ne, protože i některé lidské bytosti jsou bytosti s vědomím a cítící. Mnohem důležitější je, zda dokážou plánovat svou budoucnost, tedy zda mají dlouhodobé cíle.³⁹ V praxi je to podle něj ale mnohem složitější. Během posledních dvaceti let odhalujeme stále nová zvířata uvědomující si svou minulost a budoucnost (sloni, delfíni a nově také ptáci) a nevíme, co věda odhalí v budoucnu.⁴⁰ Nyní by se mohlo zdát, že ačkoli Singer nesouhlasí se speciesismem, v případě bezbolestného zabití jej podporuje. Tak to ale není. Říká, že dáme-li přednost životu někoho, kdo má biografické vnímání života a silnější orientaci ohledně budoucnosti, nejedná se o speciesismus. Protože čím více toho daný život nabude, čím větší má potenciál, tím více toho může ztratit dotyčný zabitím.⁴¹ Tedy pokud nevíme, že máme nějakou budoucnost či minulost, nebude nás trápit, o co všechno ze své minulosti přijdeme nebo čeho už se nedožijeme. Naše smrt nám tak, dle mého, přinese konec naší existence na této planetě, ale nepřijdeme o náš život, protože jsme jej v podstatě nežili. Pouze jsme nějak existovali.

Abychom si to ujasnili. To, zda je špatné někoho zabít, tedy nezávisí podle Singera na tom, zda je či není daná bytost člověk, ale do jaké ze tří Singerových kategorií bytostí spadá. Podle Singera je špatné zabít bytost, která má pojem o své minulosti a budoucnosti a je schopna nějak o své budoucnosti uvažovat.

Pokud lidem nevadí bezbolestné zabíjení zvířat pro maso, podle Singera to neznamena, že jej mohou bez výčitek konzumovat. Říká, že dnešní konzumní době je téměř nemožné narazit na výrobek ze zvířete, které netrpělo. A kdyby přeci jen bylo možné zvířata určená ke konzumaci chovat i zabíjet bez utrpení, jednalo by se o nákladnou variantu, a tak by si maso mohla dovolit jen hrstka zámožných lidí. Z tohoto důvodu by podle Singera i tato skupina lidí měla konvertovat k bezmasé stravě.⁴² Aktuálně se sice min. na území České republiky dají potraviny živočišného původu pěstované na farmách sehnat, ale stále ne dost natolik, abychom velkochovy mohli zcela vypustit. Nicméně, i na farmách jsou stále praktikovány postupy, jako kastrace, odloučení mláďat od matek a v neposlední řadě jatka. Tyto chovatelské postupy jsou možná o něco méně trýznivé než ve velkochovech, ale stále tvoří

³⁹ SINGER, Peter, *Practical Ethics*, s. 104

⁴⁰ Tamtéž, s. 119

⁴¹ Tamtéž, s. 122

⁴² SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 170

utrpení. Dále, podle předpisů EU znamená „BIO“ farmářský chov na m² pevné voliéry pro drůbež 4 broilery, 10 krocanů či dokonce 15 hus.⁴³ Na takovém prostoru budou zvířata jen o něco málo šťastnější. Pokud se rozhodneme nepodporovat utrpení zvířat tím, že si koupíme „BIO“ maso z farmy, nemáme jistotu, že zvíře skutečně netrpělo. Označení „BIO“ je totiž lépe placeno, a tak se najdou tací, kteří obcházejí systém a „ne-BIO“ vydávají za „BIO“. A i pokud si budeme skutečně jisti, že maso pochází od důvěryhodného farmáře, nebudeme zbaveni zodpovědnosti. I když bude farmářské maso vhodnější vzhledem k míře utrpení, nebude vhodnější vzhledem k ekologii, protože bude potřebovat více místa.

Tezi, že by se velkochovy měly zrušit, totiž podpoří i fakt, že tyto ohromné továrny na živočišné výrobky sčítající desetitisíce až statisíce zvířat mají čím dál tím větší vliv i na naše životní prostředí. Ve Světě je stále větší problém se kontaminací pitné vody zvířecími exkrementy, mýcením lesů a deštných pralesů kvůli rozšiřování pastvin (díky čemuž současně vymírají celé živočišné i rostlinné druhy), neefektivním využití orné půdy (tedy využití pro pěstování krmiva), které má za důsledek hladovění milionů lidí a produkce skleníkových plynů (metanol, který zvířata ve velkém počtu na malém prostoru uvolňují do ovzduší při trávení)!⁴⁴ Tento fakt je více než znepokojující, protože se již nejedná pouze o spravedlnost, ale i o budoucnost lidské populace.

Jak Singer uvádí, aby se mohl zvýšit počet vyprodukovaného masa, byla zvířata ve velkochovech umístěna z pastvin do klecí o minimální velikosti. Aby však vyrostla do požadované velikosti, musí být řádně krmena. Tak putuje většina vypěstovaných obilovin jako potrava pro zvířata. Přitom kdyby tato vyprodukovaná krmná část úrody byla zkonsumována přímo lidmi, značně by se snížilo hladovění celosvětové populace. Emily S Cassidy a kol. ve výzkumném článku tvrdí, že pokud by plodiny, kterými krmíme zvířata určená pro potravinářský průmysl, putovaly přímo na talíře lidí, nasýtily bychom kolem 3,5 miliardy lidí navíc. „V této studii demonstrujeme, že dostupnost globálních kalorií by mohla být zvýšena až o 70% (nebo 3,88 × 10¹⁵ kalorií) přesunem plodin z krmiv a biopaliv na lidskou spotřebu.“⁴⁵ A podobně neefektivní je i samotný příjem tak důležitých výživových látek, jako je protein. „Z jedenácti kilogramů proteinu, které tele zkrmilo, zůstane pro člověka jen půl kilogramu živočišného proteinu. Získáme tak zpátky méně než pět procent z toho, co jsme vložili.“⁴⁶ Otázka, zda se stát vegetariánem, se tak netýká pouze utrpení zvířat. Tímto krokem ovlivníme etickou, ekonomickou i ekologickou oblast.

⁴³ Journal of the European Union: COMMISSION REGULATION (EC) No 889/2008 of 5 September 2008., Annex III, 2008, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:250:0001:0084:EN:PDF>, s. 38

⁴⁴ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 174 - 179

⁴⁵ CASSIDY, Emily S. et al., „Redefining agricultural yields: from tonnes to people nourished per hectare“, in *IOPscience*, August 2013

⁴⁶ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 174

Z této podkapitoly vyplývá, že Singer vybízí k veganství. A nejlépe i v případě, kdy považujeme za přípustné bezbolestně zabít zvířata, která za svého života netrpěla. Protože se věda stále posouvá, nemůžeme si být zcela jisti, zda dané zvíře nemá představu o své minulosti a budoucnosti, protože kdyby náhodou mělo, jeho zabití by bylo eticky špatné.

2.2 Vegetariánství a veganství

K jaké z těchto dvou alternativ vedou Singerovy argumenty spíše? A trval by na takové alternativě i v případě, že by zvířata mohla být zabijena bez přítomnosti utrpení? Než si odpovíme na tyto otázky, pojďme si nejprve vyjasnit rozdíl mezi běžnými a morálními vegetariáni (vegany). Dle mého názoru je to vhodné, protože když Singer hovoří o těchto alternativách, domnívám se, že má na mysli morální vegetariány (vegany).

„Běžní“ vyznavači této alternativní stravy se k takovému kroku rozhodli na základě mnoha různých důvodů. Živočišná strava jim nechutná, nesouhlasí s utrpením či zabíjením zvířat, nemohou živočišnou stravu konzumovat ze zdravotních důvodů apod. Jejich důvody však nemají morální charakter. Naproti tomu silnou motivací morálních vegetariánů/veganů je potřeba zachovat se eticky správně. K vyřazení živočišné stravy z jejich jídelníčku je tedy vedou etické argumenty o tom, co je správné, typicky s ohledem na zájmy zvířat, přírodního prostředí apod. Takový vegan/vegetarián jedná vždy dle analýzy situace, ve které se právě nachází. To znamená, že např. v případě, kdy by na konzumaci živočišné stravy závisel jeho vlastní život, živočišné stravě by se nebránil.⁴⁷

Singerova teze o vegetariánství a veganství je praktickým důsledkem principu rovného zvažování zájmů, který bere vážně utrpení zvířat. Znamená to tedy, že pokud by se našel způsob, jak zvířata chovat a zabít aniž by trpěla, nebylo by podle Singera vegetariánství ani veganství nutné? Pravděpodobně ne, protože jak již bylo výše řečeno, Singer není zastáncem zabíjení jiných bytostí, protože nevíme zcela přesně, zda skutečně nevnímají svou minulost a budoucnost.

Singer říká, že stát se vegetariánem je šlechetné, ale stále tu jsou živočišné produkty, kvůli kterým zvířata trpí. A ani kdyby se např. slepice kvůli vejcím chovaly volně, nezmírnilo by to jejich utrpení. Stále by tu totiž byli kohoutci, kterých by se museli zbavovat již v líhních. S mléčnými výrobky se to má podobně. Navíc podle Singera mléko ani nepotřebujeme. Lidé z některých asijských a afrických zemí nekonzumují mléko přirozeně. Jejich zdraví to však nijak negativně neovlivňuje. Naopak, když je mají příležitostně konzumovat, mívají žaludeční potíže, protože jejich tělo často není schopno mléko strávit.⁴⁸

⁴⁷DOGGETT, Tyler, *Moral Vegetarianism*, úvod

⁴⁸SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 185

Jestliže navíc vegetariánství znamená pouze protest proti zabíjení zvířat a naopak veganství protestuje i proti jejich týrání tím, že nekonzumují další živočišné výrobky či nepoužívají kosmetiku a výrobky, při jejichž procesu výroby zvířata trpěla, logicky musí Singer směřovat spíše k veganství.

I přesto, že se jídlo stává etickým a ekologickým problémem, neznamená to podle Singera, že bychom se měli stát fanatiky. Jíst eticky nemusí být totéž jako jíst kosher. Problémem, který se vegetariánstvím či ještě lépe veganstvím snažíme řešit, není osobní čistota. Naopak pokud budeme přehnaně zkoumat, že nějaký výrobek obsahuje stopy vajec, a proto bychom jej neměli jíst, můžeme v lidech vyvolat pocit, že ve skutečnosti není etické jídlo k dostání a na celý problém rezignují. To zvířatům ani ekologii nepomůže.⁴⁹

Spíše bychom měli podle Singera dbát na to, za jakých podmínek bylo naše jídlo vyrobeno. Při výběru našeho jídla bychom se tak podle Singera měli řídit následujícími pěti principy⁵⁰:

1. Transparentnost (transparency): Musíme přesně vědět, jak bylo naše jídlo vyrobeno.
2. Spravedlnost (fairness): Produkce potravin by neměla činit újmu druhým.
3. Lidskost (humanity): Způsobování výrazného utrpení zvířatům z nepatrných důvodů je špatné.
4. Společenská zodpovědnost (social responsibility): Pracovníci by měli mít slušné mzdy a pracovní podmínky.
5. Potřeby (needs): Zachování života a zdraví je více ospravedlnitelné než touhy.

Tím, že se budeme při výběru našeho jídla řídit těmito principy, dodržíme podle Singera etický princip rovného zvažování zájmů. Konzumací takového jídla, které neobsahuje žádné živočišné produkty, se skutečně distancujeme od působení utrpení a zároveň od svého špatného svědomí.

Být vegan navíc podle Singera znamená nejen nejíst živočišnou stravu, ale také nepodporovat svým používáním a nošením utrpení, které vzniklo při výrobě produktů (testování drogerie a kosmetiky, vlna, med, kůže apod.). Myslím, že je to způsob života, který nám umožní nový pohled na svět a donutí nás myslet jinak. Přistupovat k našemu okolí ohleduplně, s respektem, soucitem a tolerancí.

V následující podkapitole ukážeme, že benefitem těchto etických postojů ke stravování není jen potencialita lepšího světa, v němž žijeme a osvojení si nových hodnot, ale navíc jejich prospěšnost pro naše zdraví.

⁴⁹ SINGER, Peter, MASON, Jim, *The Ethics of What We Eat*, RODALE, USA 2006, s. 281 - 283

⁵⁰ SINGER, Peter, MASON, Jim, *The Ethics of What We Eat*, s. 270 - 271

2.3 Zdraví

Lidé se při konzumaci masa nejčastěji ospravedlňují výroky, že maso je od nepaměti nedílnou součástí lidské stravy a představuje pro nás přirozený a nevyčlenitelný zdroj bílkovin tolik potřebných pro výživu tkání. Z nějakého důvodu dokonce někteří staví bílkoviny jako látku pro tělo nejdůležitější. To samozřejmě není pravda. Strava musí být vyvážená, a pokud bychom přeci jen měli určit nejdůležitější živiny pro náš organismus, byly by to podle všeobecně známé výživové pyramidy především obiloviny poskytující nám energii.

Na námitky typu „Maso je přeci důležitým a přirozeným článkem lidské stravy pro přijímání bílkovin a živočišné bílkoviny nelze nahradit rostlinnými.“ Singer odpovídá jednoduše: „Odborníci ve výživě už dlouho nediskutují o tom, je-li maso pro výživu podstatné. Shodují se v tom, že není. Mají-li dnes lidé běžně pochybnosti, že se bez masa neobejdou, vyvěrají tyto pochybnosti z neznalosti.“⁵¹

Podle dialogu Sókrata a Glaukona lze vyvodit, že o stravování vedou lidé diskuse od nepaměti. Platón v Ústavě líčí jejich spor o tom, jak by měla vypadat řádná obec. Sokrates mj. říká, že život v obci by měl být prostý, lidé by se měli živit plodinami jako je ječmen a pšenice, sůl, olivy, sýr, cibule a zelí, fíky, hrách a fazole. Tak povedou lidé poklidný a šťastný život. Glaukon mu oponuje tím, že by si lidé měli dopřávat to nejlepší. Jíst civilizovaně a dopřávat si luxusu jako je maso. Sókratés namítá, co z takové stravy plyne – tedy že tímto způsobem života se budou v těle tvořit záněty, což bude vyžadovat více mužů lékařského stavu a rozlehlé pozemky pro chování zvířat pro tyto účely. V konečném důsledku bude s narůstající potřebou dopřávat si masnou stravu snaha rozšiřovat území, jež povede ke zvyšování násilí, sporům a válkám. Glaukon je přesto ochotný pro tzv. civilizovanost a luxus tyto problémy podstoupit.⁵²

Na příkladu tohoto dialogu vidíme, že již Sokrates správně tušil, že maso ke svému zdraví nepotřebujeme a jeho konzumaci ke svému zdraví ani nijak nepřispějeme, naopak může dojít k nemocem, zkažení a rozvrácení celé společnosti.

Colin T. Campbel, který se problematikou stravování ze zdravotního hlediska jako biochemik výživy intenzivně zabývá více než 35 let, po letech výzkumu dochází k závěru, že pro naše tělo je přínosné omezit či zcela vypustit živočišnou stravu. Lidé potřebují důkazy, kterým musí uvěřit, aby pocítili výhody dané změny.⁵³ Ne každému však stačí etické stanovisko. Nemají příliš velký zájem zasadit se o blaho ostatních. Je proto dobré uvést důvody, díky kterým pocítí zřeknutí se masa jako výhodu i tito méně eticky smýšlející lidé.

Jedním z takových důvodů je zdraví. Protože nejen že živočišnou stravu lidské tělo nijak zvlášť nepotřebuje. Díky jeho obtížné stravitelnosti a přítomnosti mimo bílkovin i látek pro lidské tělo toxických, jako je například kyselina močová, bílkovina s názvem kasein, v případě masa

⁵¹ SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, s. 189

⁵² PLATÓN, *Ústava, přel. F. Novotný, OIKOYMENH, Praha 2005 (4. Opravené vydání)*, s. 98 - 102

⁵³ CAMPBELL, T. Colin, *Čínská studie*, přel. E. Rudolf, SVÍTÁNÍ, Praha 2006, 38

z velkochovů také pozůstatky antibiotik či růstových hormonů, je podle Campbella strava na živočišné bázi naopak rizikem pro náš organismus. Především v masě zvířat z velkochovů nalezneme pozůstatky chemikálií od pesticidů použitých při pěstování krmiva, přes arzen používaný při očištění zvířat od virů a bakterií až po již zmíněné hormony a antibiotika. Výsledný produkt, který se dostane na naše talíře, se stane pouhým karcinogenem pro naše tělo.

Campbell na základě svých pokusů upozorňuje, že výše zmíněný kasein (druh bílkoviny) je rakvotvorný. „Kasein, slavný představitel posvátných bílkovin z kravského mléka, významně podporuje rakovinu jater. [...] živiny pocházející z živočišných zdrojů podporují vznik nádorů, zatímco živiny z rostlinných zdrojů tento vznik omezují. Naše výsledky získané z výše zmíněné rozsáhlé studie na potkanech byly velmi konzistentní.“⁵⁴ Tedy nejen maso, ale živočišná strava obecně (mimo maso i vejce a mléčné výrobky) je pro naše lidské tělo nevhodná.

Campbell na základě svých dlouholetých výzkumů dochází k závěru, že „konzumace vhodné stravy nejen zabraňuje vzniku nemoci, ale také vytváří pocit zdraví a pohody tělesné i duševní.“⁵⁵ Za vhodnou stravu považuje stravu rostlinného původu. Lidské tělo totiž potřebuje jen zhruba 50g bílkovin a toto množství bezpečně získáme z jedné porce luštěnin. Zvýšený příjem bílkovin (především živočišného původu) tělo zatěžuje a podporuje vznik rakoviny a srdečních chorob.

Pokud ne jiný, tak tento důvod proč omezit či zcela vyřadit živočišnou stravu ze svého jídelníčku je, myslím si, velmi opodstatněný.

⁵⁴ CAMPBELL, T. Colin, *Čínská studie*, s. 77

⁵⁵ Tamtéž, s. 40

Závěr

V první kapitole jsme představili dílo australského filosofa a především etika Petera Singera a jeho přístup ke zvířatům. Probrali jsme speciesismus a víme tedy, že pokud budeme ke zvířatům přistupovat nadřazeně, jejich utrpení přetrvává.

Singerova etika je založená na principu rovného zvažování zájmů. Již víme, že tento princip znamená uznání zájmu A a zájmu B stejnou váhu (nikoli, že zájem netrpět je stejně důležitý jako zájem pochutnat si na masu, ale že zájem A nebude připraven o svou platnost jen proto, že A není příslušníkem konkrétní živočišné skupiny a B je). To nám zajistí spravedlivé zhodnocení dvou rozdílných zájmů rozdílných bytostí. Tuto rovnost, která znamená příslušnost morálního statusu, určíme tak, že zjistíme, má-li onen tvor nějaké zájmy. To, zda má nějaké zájmy, poznáme dle Singera podle toho, že je schopen cítit bolest. Tedy je vybaven centrální nervovou soustavou.

Podle toho můžeme s jistotou určit, že zvířata, která jíme, mají morální status, a tak bychom k nim podle toho také měli přistupovat.

Dále jsme hovořili o problémech týkajících se velkochovů. Velkochovy jsou podle Singera klíčovým problémem, protože způsobují největší procento utrpení, kterého se na zvířatech dopouštíme (vyjma testů prováděných na zvířatech, jež nebyly tématem této práce). Nejúčinnějším způsobem, jak přispět k eliminaci a (snad) postupnému zrušení velkochovů je odmítání jejich produktů. Lépe však odmítnutí jakéhokoli živočišného produktu, protože i na farmách jsou aplikovány praktiky, které působí utrpení (odloučení mláďete od matky, kastrace, jatka atd.).

Provozem velkochovů navíc dochází i k čím dál, tím vážnější míře znečištění životního prostředí (metanol vypouštěný do ovzduší, kontaminace vody a orné půdy a mýcení lesů a deštných pralesů), a tak vyvstává o to větší důvod k vystoupení ze své komfortní zóny a omezení živočišné stravy.

Pokud se ptáme, zda lze konzumovat maso od zvířat, která netrpěla, není odpověď zcela jednoznačná. To, zda je špatné někoho zabít, nezávisí podle Singera na tom, zda je či není člověk, ale do jaké ze tří Singerových kategorií bytostí spadá. Podle Singera je špatné zabít bytost, která má pojem o své minulosti a budoucnosti a je schopna nějak o své budoucnosti uvažovat. Zcela jistě víme, že tuto schopnost mají delfíni a sloni, ale protože věda jde stále kupředu, nikdy si nemůžeme být jisti, kdo další je toho ještě schopen a my to zatím neodhalili. Proto je lepší nezabíjet, není-li to výslovně nutné.

Řekli jsme si, kam směřuje Singerův princip rovného zvažování zájmů s ohledem na zvířata; k veganství, protože netrpí jen zvířata chovaná pro maso, ale i pro ostatní živočišné produkty. Protože by se někdo mohl obávat vzdát se masa, ujistili jsme se, že tento způsob stravování nám přinese benefity ve formě zdraví. Živočišné produkty v sobě totiž obsahují bílkoviny, které našemu tělu nevyhovují, některé z nich jsou navíc i karcinogenní (kasein). Dále kyselinu močovou, která se do svalů zvířatům dostane při úmrtí. Nemluvě o látkách, které se do těl

zvířat dostávají z antibiotik aj. Naopak, pokud bude naše rostlinná strava vyvážená, bude našemu organismu přinášet jen výhody. Budeme se cítit lehčí, naše trávení bude rychlejší a naše obranyschopnost lepší.

Bibliografie

1. SINGER, Peter, *Osvobození zvířat*, přel. Z. Janík, Z. Gabajová, PRÁH, Praha 2001.
2. WILLIAMS, Bernard, *Philosophy as a Humanistic Discipline*, PRINCETON UNIVERSITY PRESS, New Jersey 2006.
3. SINGER, Peter, *Practical Ethics*, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, Cambridge 2011 (3. vyd.).
4. SINGER, Peter, MASON, Jim, *The Ethics of What We Eat*, RODALE, New York 2006.
5. CAMPBELL, T. Colin, *Čínská studie*, přel. E. Rudolf, SVÍTÁNÍ, Praha 2006.
6. PLATÓN, *Ústava*, přel. F. Novotný, OIKOYMENH, Praha 2005 (4. Opravené vydání).
7. ANZENBACHER, Arno, *Úvod do etiky*, přel. K. Šprunk, ZVON, Praha 1994.
8. DIAMOND, Cora, „Eating Meat and Eating People“, *Philosophy*, Vol. 53, No. 206, 1978/10, p. 465 – 479.
9. PACOVSKÁ, Kamila, „Etický význam lidství“, in *Filosofický časopis*, roč. 62, 2014/6, s. 863 – 875.
10. ČERNÝ, David, „Morální status zvířat“, in *Kapitoly o právech zvířat*, Hana Müllerová a kol. (ed.), ACADEMIA, Praha 2016, s. 129 – 233.
11. DOGGETT, Tyler, „Moral Vegetarianism“, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2018 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/vegetarianism/>
12. Journal of the European Union: COMMISSION REGULATION (EC) No 889/2008 of 5 September 2008., Annex III, 2008, URL = <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:250:0001:0084:EN:PDF>
13. CASSIDY, Emily S et al., „Redefining agricultural yields: from tonnes to people nourished per hectare“, in *IOPscience*, August 2013, URL = <http://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/8/3/034015>